

A fentiekből – remélem – kitetszik, miért, milyen mibenlétéért érdemes Gerő Gyula könyvecskéjét elolvasni. És miért élvezetes? Mert már-már zseniális szakmai „rájövései” bájosan (igen-igen, így) ötvöződnek a nagyon egzaktan előadott „újdonszi” naivságokkal és túlbuzgóságokkal, ami – s ez ritka szakirodalmi velejáró – kétségtelen „olvasási jókedvre” hangol.

Szinte illenék megköszönni Gerő Gyulának a naplószerű jegyzetlapok, levelek, egyéb dokumentumok és kommentárok közzétételét. Summázva: kisdedségében is fontos publikációval állt elő. S ahogy nézem a róla készült bibliográfiai leírást: annak egyik sorozatcíme ígéretet tartalmaz. Ezért várható: előbb-utóbb további kudarcainak elmesélésével is megajándékozza a könyvtáros szakmai Nagyrédeműt.

Futala Tibor

Nemzeti könyvtárak a globalizáció korában

Bevezetés

A nemzeti könyvtárak gyors fejlődésének indultak a II. világháború után, de az utóbbi tíz évben újabb lendületet nyertek. A nyelvi és kulturális identitás megőrzésének fellegetőváivá váltak, amit jól mutat a volt Szovjetunió területén alakult államokban indult nemzeti könyvtári építkezések sora, vagy a Katalán Nemzeti Könyvtár Spanyolországban, vagy a Svédországban működő Kurd Nemzeti Könyvtár. Ezen írás megvizsgálja a nemzeti könyvtárak szerepét a telekommunikációs, audiovizuális és média iparágak konvergenciájának viszonyai között, s funkcióikat a globalizáció korában.

1970-ben született az UNESCO meghatározása a nemzeti könyvtárak feladatairól. Ez olyan időtállónak bizonyult, hogy 1987-ben szinte változatlanul erősítette meg az UNESCO. Mégis, több kétely merült fel vele szemben; legpregnansabban Maurice Line fogalmazta meg ezeket, tekintettel az információs technológiákra és a könyvtárakat összekötő hálózatokra. Arra mutatott rá, hogy vannak megvalósítható alternatívái a jelenlegi nemzeti könyvtári koncepciónak (pl. a köteles példányok elosztott kezelése, a nemzeti bibliográfia előállításának kooperációban a magánszektorral, országos ellátási rendszer a példányok egy helyen való megőrzésével szemben).

A nemzeti könyvtár *sugaras modelljét* főképpen a könyvtári automatizálás és a közös katalógusok megteremtése kérdőjelezte meg, de közrejátszott benne az is, hogy a nemzeti könyvtárak képtelenek voltak lépést tartani a társadalmi változásokkal és a megváltozó ízléssel. A kulturális fogyasztásban már nem a könyvkultúráé a központi szerep, hanem osztoznia kell az egyéb médiumokkal. A közkönyvtárak a 70-es években megnyitották ka-

puikat az új hordozók előtt, de a nemzeti könyvtárak többsége továbbra is elitista és kutatásra orientált maradt, s figyelmét a nyomtatott dokumentumokra korlátozta. Természetesen ez alól voltak kivételek, de a trendet jelzi a zenei, film- vagy audiovizuális nemzeti archívumok létrejötte.

A nemzeti könyvtárak vezetőinek fő gondja az volt a 70-es és 80-as években, hogy ne terheljék túl intézményeiket az információrobbanás eredményeképpen mutatkozó dokumentumáraddal. Ezért védekeztek a nem hagyományos dokumentumok ellen, s idegenkedtek a telekommunikációs hálózatoktól is, ha csak az automatizálás nem kapcsolódott közvetlenül a nemzeti bibliográfiához vagy a könyvtári szolgáltatásokhoz. Ez az introvertált attitűd csak a használók bizonyos körére volt tekintettel, s figyelmen kívül hagyta a köznapi használók igényeit. A helyzetet jellemzi, hogy *Mitterrand* elnök koncepciója a Très Grande Bibliothèque-ről éppen ezt az ellentmondást kívánta feloldani: egy olyan könyvtárat akart, amely egyidejűleg tesz eleget a nyilvános és a nemzeti könyvtári küldetésnek.

A globalizáció – félelmetes kihívás

Paradox módon új nemzeti könyvtári épületek sora épült a 90-es években, éppen akkor, amikor a könyvkultúra végével fenyegetett az elektronikus kiadás. De éppen az új épületek tették lehetővé, hogy a nemzeti könyvtárak belépjenek a „hálózatossított” társadalomba. S éppen a különféle dokumentumtípusok – köztük az elektronikus dokumentumok – tárolásához és szolgáltatásához van szükség jól megtervezett és bőséges terekre.

Az infrastrukturális fejlődés megerősítette a nemzeti könyvtárak aspirációját arra, hogy a könyvtári

rendszer hajtóerejévé váljanak, különösen ami a hálózatokat illeti. A hálózatba kapcsolt könyvtárak között a nemzeti könyvtár szükségképpen aktív szerepet játszik a feladatok átruházásával és koordinálásával.

A 90-es évek fejlődése után az ezredforduló hozta meg a globalizáció félelmetes kihívását. Sok európai számára ez össze van kötve ökológiai és kereskedelmi vitákkal, a kulturális területen pedig uniformizált viselkedési mintákkal, amelyeket Hollywood szórakoztatási kultúrája itat át. A kulturális termékek tartalmát és sokszínűségét a profitérdekek határozzák meg.

Egy amerikai szociológus a kulturális iparágakat a következőképpen osztályozta: központi, perifériális és városi. Az elsőbe tartoznak azok, amelyek termékeiket képesek világszerte terjeszteni (film, tévé stb.). A másodikba azok, amelyek nemzeti határok között mozognak (rádió, zene, folyóirat- és könyvkiadás stb.). A harmadikba azok, amelyek városi környezetben működnek (színház, előadóművészek stb.). A legfontosabb következtetés ebből az, hogy azok a perifériális iparágak, amelyek nem képesek a központ felé mozdulni, elvesznek.

A könyvpiar tipikusan perifériális iparágnak volt tekinthető – két évtizeddel ezelőtt. Azóta azonban igen gyors tempóban ment végbe a kiadói világ horizontális és vertikális koncentrációja. A koncentráció folyamata még inkább felgyorsult a kulturális iparágak és a telekommunikációs vállalatok összeolvadásával. Ez a trend – amit konvergenciajelenségnek hívnak – a tartalomipar, az információszolgáltatók és a távközlési társaságok egyesülését jelenti. Ezzel óriási tartalomtárak jönnek létre, amelyekhez a világhálón lehet hozzáférni.

A globalizáció egy másik hatása a nyelvek fontosságának a csökkenése, párhuzamosan az angol nyelv térnyerésével az élet minden területén. Ez ellen csak hatásos politikai és gyakorlati lépésekkel lehet védekezni. A kevésbé elterjedt és csak helyileg használt nyelvek térvesztését elősegíti a világszerte folyó migráció erősödése, ami a népszaporulat, a gazdasági körülmények és tudatos kormánypolitika következménye. Sok helyen a bevándoroltak arányszáma jóval meghaladja a 10%-ot, s gyors asszimilációjuk nyomán a második-harmadik generáció már elveszti eredeti identitását, s különösen anyanyelvét.

Némelyek szerint ezeket a negatív trendeket ellensúlyozhatják az új nemzetközi politikai formációk,

amelyek közmegegyezést és világkormányzatot eredményezhetnek, minthogy a globalizáció megadta a végső dőfést a nemzetállamnak. Mégis, az államoknak megvan a maguk szerepe a kulturális területen, mert a nemzeti kulturális és nyelvi politika még mindig a leghatékonyabb eszköz kivédeni a globalizáció káros hatásait.

A nemzeti könyvtárak új küldetése

A fenti háttérben kell tisztázni a nemzeti könyvtárak szerepét. A kulturális iparágak a világg piacra törnek; ez indokolja a nemzeti politika erőfeszítését a helyi kultúrák előmozdítására. Másfelől meg kell védeni a nemzeti, regionális, kisebbségi nyelveket az angol rendíthetetlen előretörése ellen.

A könyves világ számára egyaránt fontos a nem kereskedelmi és a kereskedelmi könyvszektor. Az előbbit – elméletileg – a használói igény szabályozza, a felelős kulturális intézmény ellenőrzi, és az adófizető tartja fent. Az utóbbi egy olyan piac, amelyet a kiadó kínálata képez, a fogyasztó keresete szabályoz, a kiadó vagy a terjesztő ellenőrzi, és a fogyasztó finanszíroz. A könyvvilág számára lényeges a két szféra világos megkülönböztetése a szilárd olvasói közösség léte szempontjából.

A két szektort alapvetően a *szellemi tulajdon*hoz való viszonya különbözteti meg. Az egyik minden eladott példány után fizet a tulajdonosnak, a másik a tisztességes használat (fair use) vagy a sommás térítések eszközével él. Amikor a megugró ingyenes használat fenyegetni látszott a jól bevált egyensúlyt, megfelelő intézkedéseket hoztak. (Lásd pl. a magyar szerzői jogi törvényt. – A ref.)

Kérdéses, hogy egy ilyen modell fenntartható-e az elektronikus környezetben, hiszen mindkét szféra termékei ugyanazon a kommunikációs hálózaton mozognak, a tartalmak könnyen átvihetők egyikből a másikba. A válasz az elektronikus környezet jogi és gazdasági fejleményekben rejlik. A kereskedelmi és nem kereskedelmi szektor közötti határvonalat a *szérzői jog* szabályai és különféle megállapodások fogják megvonni, s hogy hol fog futni, az nagyban függ a szereplők relatív súlyától.

Az Európai Unió vonatkozó direktívája csak a kereteket vázolja fel, s a részletes szabályozást az egyes országok parlamentjeire bizza. Ez több problémát okoz, mint amennyit megold. Ráadásul akkor, amikor mindkét szektor hatalmas beruházásokat eszközölt a technológiába, egymástól füg-

getlenül és alig koordináltan. E beruházások megtérülése kiábrándító. Technikailag ugyan lehetséges a kommunikációs hálózatokon keresztül világszerte terjeszteni az elektronikus publikációkat, de ez még mindig csak elméleti lehetőség. A kulturális és oktatási publikációk túlnyomó része még mindig a hagyományos terjesztési módokat veszi igénybe, s az elektronikus termékek csak kiegészítő szerepet játszanak. Nehezíti a helyzetet az emelkedő árak és csökkenő költségvetések ellentmondása, s a használatot gyakran megnehezítik a licencszerződések bonyolult kikötései.

Az elektronikus kiadás stagnál. A kiadók akkor is veszteséggel számolhatnak, ha kivonulnak a piacról, s akkor is, ha folytatják munkájukat. Ezért megérett az idő innovatív megoldások keresésére, amelyek javára válhatnak mind az előállítók, mind a könyvtáraknak, s kibékíthetnek az egymással szemben álló magán- és közérdekeket.

Itt lép színre a nemzeti könyvtár új küldetése. Ha a helyi kultúra nem kap lényeges segítséget a kulturális intézményektől, felfedezetlen marad. A globális, digitális nemzeti könyvtár a helyi tartalmat világszerte terjesztheti a határokon túl élők, de ugyanazt a nyelvet beszélők között. A szerzői jogok tisztázása, a jogdíjak megfizetése után elláthatná a nemzeti publikációk clearing központjának funkcióit, s elektronikus elosztó központként működhetne.

Vajon a végét jelentené-e ez a megoldás az elektronikus publikációk térítésmentes hozzáféréseinek? A tény az, hogy a skandináv és baltikumi országokban évente valamivel több új cím jelenik meg, mint Franciaországban. Ez csak úgy lehetséges, hogy az állam tekintélyes mértékben támogatja a kiadást, különféle módszerekkel. Ha világszerte nem terjeszthetők is érdeklődés híján ezek a termékek, mégis rendkívül fontosak a nemzeti kultúra szempontjából. Támogatásuk nélkül a nemzeti kultúra elszegényedne, a helyi nyelv veszélybe kerülné, s a lakosság identitásérzése megrendülne.

Az információgazdaság új modelljére van szükség. Az egyik lehetséges megoldás a nyilvános és magánszféra partnersége azzal a céllal, hogy alacsony költséggel történjen a digitális tartalom egyetemes terjesztése. E szövetség sarokköve az elektronikus publikációk kötelempéldány-szolgáltatása.

A nemzeti könyvtárak és a globalizáció

Az első lépés az lenne, hogy a nemzeti könyvtárak az elektronikus formában lévő nemzeti tartalmak gazdag gyűjteményét építsék ki olyan anyagokból, amelyek szerzői jogát tisztázták a jogtulajdonosokkal. Csak pazarláshoz vezet, ha a magán- és a nyilvános szektor külön-külön hozza létre ezeket a gyűjteményeket.

A második lépés ezeknek az anyagoknak az elterjesztése a könyvtári konzorciumok hálózatában megállapított feltételek mellett és egyszerűsített, költségalapú tarifarendszerrel. E konzorciumok összhangban lennének a szerzői jogi rendelkezésekkel, s az elektronikus környezetben is megerősítenék a szerzők jogait.

A harmadik lépés az, hogy ott és amikor szükséges nyomtatnák ki a dokumentumot az értéknövelt szolgáltatásért szedett térítés fejében. E modell alapját az előállítók és használók közötti kölcsönös bizalom, valamint a közintézmények vállalkozói attitűdje képezi. A két szektor nem különülne el két szférába, tevékenységét ugyanabba a láncba illesztené. A nem kereskedelmi szektor nyers információt és tartalmat kínál a saját ritkás infrastruktúráján, a kereskedelmi szektor pedig az értéknövelt szolgáltatások előállítására és marketingjére orientálna.

A javasolt modellben a „könyves” felkészültség és illetékesség előnyösen gazdagodik a telekommunikációs szektorral. Megvalósítása függ a kötelempéldány-szolgáltatás új felfogásától, a kötelempéldány-szolgáltatás szükségszerű kapcsolódásától a szerzői jogi szabályozáshoz. Itt két megfontolás érdemel figyelmet. (1) Az elektronikusan tárolt publikációkat meg kell őrizni a jövő generációk számára, és lehetővé kell tenni az elérésüket. (2) A cél nemzeti repozitóriumokat létesíteni, amelyek szerzői jogi clearing központokként funkcionálnak az ország egész könyvtári rendszere számára. Egy ilyen megoldás ideális lehet alacsony népsűrűségű országokban (pl. Norvégia), s lehetővé teszi a kiadókval való megállapodást, ami magába foglalja a szerzői jogdíjakat is. A nemzeti könyvtárak ez esetben a könyvtárak nevében alkudhatják ki a licencmegállapodásokat.

Nyitott kérdés egyelőre, hogy a nemzeti könyvtárak képesek lesznek-e vállalni ezt a nyilvános és magánpartnerséget, s hajlandók lesznek-e meghaladni tradicionális funkcióikat, szembenézve a

globalizált világ igényeivel. Másfelől az előállítók hajlandók-e közös vállalkozást indítani nem kereskedelmi intézményekkel az elektronikus publikációk piaci hozzáférhetősége érdekében? Egyes előállítók határozottan meg vannak győződve arról, hogy rendelkeznek mindazzal az információval, amire az embereknek szükségük van, s rendelkeznek is a szükséges hálózati infrastruktúrával, gazdag tartalommal, és fel is van készülve az információ tárolására, kezelésére, elosztására. Más előállítók számára azonban a túlélés zálogát jelentheti az a nyilvános elektronikus infrastruktúra, amely hozzájárul a változatos kínálat fenntartásához.

A nemzeti könyvtárak erősségei

Kétségek merülhetnek fel, hogy a nemzeti könyvtárak el tudják-e játszani a központi repozitórium és az egyetemes elosztó szerepét vagy sem. Nagy országokban kétségtelenül több életképes alternatíva merülhet fel. Kisebb országokban azonban mégis a nemzeti könyvtárak vannak abban a helyzetben, hogy megoldást kínálnak a mai társadalom alapvető kérdésére, az információhoz való hozzáférésre. Elismert a helyük a nemzeti információs rendszerekben, s igényük a vezető szerepre számos erősségükből fakad.

Az első mindjárt hosszú tapasztalatuk a köteles példányok kezelése területén. Az eddigi gyakorlat azonban nem elegendő. A kormányoknak egyetlen intézmény keretében kellene egyesíteniük valamennyi köteles példányt kezelő gyűjteményt. A dokumentumtípusok szerint kialakított önálló gyűjtemények csak szétforgácsolságot eredményeznek. A *nemzeti gyűjtemények integrálása* jelentené a legfőbb erősséget a nemzeti könyvtárak számára a globalizáció korában.

A másik erősség a *szabványosítás*. A nemzeti könyvtárak jártak élen abban, hogy létrejöjjön a bibliográfiai leírások szabványosított formája. Az interneten található források azonosítása, lokalizálása és ellenőrzése még fejlettebb szabványosítást kíván meg. A nemzeti könyvtáraknak aktív szerepet kell játszaniuk a metaadatok azonosítójának megalkotásában és elterjesztésében.

Erősségüknek tekinthető *szembetűnő* mivoltuk is. A nemzeti könyvtár viszonylag állandó összetevője egy ország kulturális életének. A nemzeti kultúra képviselőjének tekinthető az országhatárokon túl is. Így nyilvánvaló, hogy a nemzeti könyvtár által

fenntartott nemzeti kulturális portál, amely hozzáférést biztosít az ország kulturális forrásaihoz, elő fogja segíteni a kommunikációt a hazai és a diaszpórában élő nemzettagok között. Segít az utóbbiaknak megerősíteni veszélyeztetett identitásukat, s hozzájárul kevesebb traumával járó integrációjukhoz. A nemzeti könyvtárak „láthatósága” hozzájárul az információáramlás révén a kultúrák közötti cseréhez is.

Erősséget jelent a nemzeti könyvtárak *hálózati felkészültsége* is. A bibliográfiai leírások révén a könyvtári hálózatokat látják el értéknövelt szolgáltatásokkal. Kombinált szolgáltatások is számításba jöhetnek, pl. digitális publikációk licenccsomagokkal. Ezek esetében előzetes tárgyalásokat kell folytatni az előállítókkal. A nemzeti könyvtár nem léphet fel kizárólagos szereplőként ezen a területen; vezető szerepe tárgyalási készségétől és vezetésének jogi felkészültségétől függ. Nem érdeke azonban a nemzeti könyvtárnak, hogy nagy elektronikus gyűjteményeket tartson fenn anélkül, hogy megpróbálná valamiképpen hasznosítani, terjeszteni is ezeket. A költségeket azonos arányban kell megosztani a nyilvános és a magánszektor között. Végül is ez egy módja annak, hogy mind az adófizetők, mind az egyéni fogyasztók részt vegyenek a nemzeti információs politika költségeinek viselésében.

A nemzeti könyvtár legnagyobb erőssége azonban az lenne, ha messzetekintő, koncepciózus vezetőként kombinálni tudná az állami szubvenciókat a magán- és közzsféra partnerségéből fakadó bevételekkel egy innovatív keretben, amely egyaránt kielégítené mind a kulturális iparágak, mind a közintézmények igényeit. Egyelőre a szerzői jog iparágai vannak előnyben a fogyasztói egyesülésekkel szemben az elektronikus környezetben. Igazuk is volt abban, hogy éltek befolyásukkal, mert a tartalmak ellenőrizetlen forgalma a szerzői jog halálát jelenti, s vele együtt a szerzői jogi iparágakét. A helyzet azonban változóban van. A távközlési társaságok érdekeltséget szereztek a televízióban, a hanglemezgyártó társaságokban és kiadóknak. A civil társadalom is tart a szerzői jogkezelők erőszakosságától. Sőt a kormányok sem szeretnek túl sokat fizetni a szerzői jogi társaságoknak azért, hogy a lakosság hozzáférhessen az információhoz. A helyzet kompromisszumra érett.

Az előállítóknak érdekük, hogy az elektronikus publikációkat egy biztonságos hálózatban használják a jogkövető használók. Néhol maguk a kulturális iparágak várják el, hogy a kormánypolitika

beavatkozzék a folyamatba, mert úgy érzik, perifériára szorulnak az általuk nyújtott kulturális kínálattal. A nemzeti könyvtárak is hasznosítani akarják elektronikus publikációkból álló gyűjteményüket. Az idő sürget, nem lehet tovább halasztani az elektronikus publikációkra vonatkozó kötelesepéldány-szolgáltatás rendezését. A webhelyeken hozzáférhető anyag elveszhet a jövő számára, s a tartalom-előállítók tárgyalási pozíciója erősödhet a könyvtárakkal szemben.

A nemzeti könyvtárak elkötelezettségéből a kulturális sokszínűség mellett az következik, hogy széles körben kell terjeszteniük a helyi kultúrát. Mint világítótornyoknak kell segíteniük az ország lakosságának és a diaszpórában élőknek, miképpen állhatnak ellen a globalizáció körmönfont bűvöletének és kulturális termékeinek.

VITIELLO, Giuseppe: National libraries in the age of globalization. = Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie, 48. köt. 5. sz. 2001. p. 271–279./

(Papp István)

Közelebb a felhasználóhoz: élő digitális tájékoztatás

Az élő digitális tájékoztatás kialakításának okai

A Temple Egyetem könyvtárában az élő digitális tájékoztató szolgálatot azért hozták létre, hogy az állandó felhasználók számítógépen keresztül kérdéseket intézhessenek a szolgálathoz, és azonnali választ kaphassanak. Az online katalógusokhoz már több mint 10 éve hozzá lehet férni helyben, vagy a világhálón keresztül. A könyvtári használatban a legújabb fejlemény a valós idejű digitális tájékoztatás, amit az egyetem hallgatóinak drámai mértékben megnőtt adatbázis-keresési igényei hívtak életre. A diákok napi rutinja lett a csevegőprogramok használata, így az új módszer önként adódott.

A könyvtár vezetése támogatta a kezdeményezést, amely a gyakorlatban nagy kihívás elé állította a tájékoztató szolgálat személyzetét. Minden az információs pulznál történik: a személyes kérdésekre, telefonhívásokra éppúgy helyben kell válaszolnia a könyvtárosnak, mint a munkaasztalon álló számítógép képernyőjén a TalkNow program által megjelenítettek. A felhasználói elégedettség ára azonban a személyzet többletterhelése. Felvetődött, hogy a TalkNow kérdéseire egy külön személy válaszoljon.

A TalkBack és TalkNow története

1998 novemberében próbaprojektként helyezték üzembe a Temple University TalkBack szolgáltatását, ahol is a hallgatók a könyvtár weboldalához címzett kérdéseket tehettek fel, és e-mail címükre kapták az azonnali választ. A kezdeményezésnek azért nem adtak széles nyilvánosságot, hogy a

fejlesztőknek legyen idejük tapasztalatot gyűjteni. Később könyvtári szaklapokban publikálták, de ez sem növelte nagyon az ismertséget és a használatot.

A felfedett kezdeti hiányosságokat valamely meglévő szoftver alkalmazásával próbálták áthidalni, de nem találtak a feladatra maradéktalanul alkalmasat, ezért az informatika tanszék egyik tanárának felügyelete alatt két informatikus hallgatóval saját fejlesztésbe fogtak. A prototípus másfél hónap alatt elkészült. A tesztelést követően a Temple TalkNow 1999 decemberében lépett működésbe. 2000 tavaszán megnyitották az interaktív tájékoztatás weboldalát, ahonnan szabadon letölthető a TalkNow GPL (szabad szoftver) minősítésű kódja. Az elképzelés az volt, hogy a többi könyvtár továbbfejleszti majd a programot, és eredményeit közléstesszi a többiek számára. A valóságban egyetlen könyvtár vette át egy rövid kísérleti szakaszra.

A TalkNow működése

A TalkNow a Linux operációs rendszert és a szerveroldali, keresztplatformos PHP szkriptnyelvet használja. A tranzakciók működése:

1. A könyvtáros a munkaidő kezdetekor bejelentkezik a TalkNow rendszerbe.
2. Egy felhasználó rákattint a TalkNow ugrópontra (linkre), és rákapcsolódik a TalkNow szerverre.
3. A TalkNow jelzi, hogy a könyvtáros várja a kérdést.
4. A felhasználó elküldi a begépelte kérdést, az megjelenik a könyvtáros képernyőjén.
5. A csevegődialogokhoz hasonló párbeszéd indul.